

FÜZULİ – 530

Elçin QALİBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: elcin.galiboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.3.72>

**FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ MİFOLOJİ OBRAZLARIN
ÇOXÇALARLI İFADƏSİ**

Açar sözlər: Füzuli aşıqlığı, Füzulidə və Nəsimidə mifoloji obrazlar, Füzuli qəzəllərində mifoloji obrazın çoxçalarlığı.

SUMMARY

Elchin Galiboglu

Multi-hued expression of mythological images in Fuzuli's ghazals

Fuzuli is a unique love poet, an example of real love. In his works, the sublime human feeling called love is praised, falling in love is presented as the greatest human fate. To the extent that Fuzuli is a poet, he is also a scientist and a wise man. As a creative person, his universality allows him to express his thoughts in a unique way. In addition, the unity of meaning and form in his ghazals gives mature questions to be aware of the mysterious and magical intricacies of the inner world of a person in love. Fuzuli's mastery as a poet lies in his ability to find rich expressive shades of words and use them in different situations. Here, the search for divine meaning is combined with mastery of expression.

The multi-hued expression of mythological images, drawing a parallel between Nasimi and Fuzuli, as a result of the observations of the world, life, and people of the two great word-smiths, comparing their self-expressions on the scale of letter writing and Sufism, emphasizing the emergence of mature creative examples as an expression of transcending the rule of time (mainly religion). In Nasimi, self-absorption (finding own truth) appears in the form of absolute, uncompromising, fearless, open self-expression, while in Fuzuli, it is Sufism - the lover's self-expression is also accompanied by taking Time into account. It can be said that the dimension of Sufism is at the root of Fuzuli's duality, as well as that the prohibition of religion is known as a rule. However, it is understood that at the core of Fuzuli's love, being known as the divine poet of the East, is his appreciation of Love, his unique image - his elevation of Love to the level of religion. In the article, the multi-hued expression of mythological images in Fuzuli's ghazals is known based on suitable examples, Allah (God, Lord), Heaven, Hell, Falak (Time), Khizr, Pari, etc. is analyzed.

Key words: Fuzuli love, mythological images in Fuzuli and Nasimi, multifaceted mythological image in Fuzuli's ghazals.

РЕЗЮМЕ

Эльчин Галибоглу

Многогранное выражение мифологических образов в газелях Физули

Физули – уникальный поэт любви, образец настоящей любви. В его произведениях воспевается возвышенное человеческое чувство, называемое любовью, влюбленность представлена как величайшая человеческая судьба. В той мере, в какой Физули является поэтом, он также учёный и мудрец с видением мира. Как творческому человеку, его универсальность позволяет ему выражать свои мысли уникальным способом. Кроме того, единство смысла и формы в его газелях дает зрелые вопросы для осознания таинственных и волшебных хитросплетений внутреннего мира влюбленного человека. Мастерство Физули как поэта заключается в его умении находить богатые выразительные оттенки слов и использовать их в разных ситуациях. Здесь поиск божественного смысла сочетается с мастерством выражения.

Многоцветное выражение мифологических образов, проведение параллели между Насими и Физули, как результат наблюдений за миром, жизнью и людьми двух великих мастеров слова, сопоставление их самовыражений в масштабах письменности и суфизма, подчеркивая появление зрелых творческих примеров как выражение выхода за пределы власти времени (в основном религии). У Насими эгоцентризм (нахождение своей истины) выступает в форме абсолютного, бескомпромиссного, бесстрашного, открытого самовыражения, а у Физули - это суфизм - самовыражение влюбленного сопровождается еще и учетом времени. Можно сказать, что в основе двойственности Физули, а также запрета религии лежит суфизм. Однако понятно, что в основе любви Физули, известного как божественный поэт Востока, лежит то, что он ценит любовь, свой неповторимый образ – он возводит любовь на уровень религии. Многогранное выражение мифологических образов в газелях Физули известно на основе соответствующих примеров, таких как Аллах (Бог, Господь), Рай, Ад, Фалак (Время), Хызр, Пари и др. анализируется.

Ключевые слова: Физулинская любовь, мифологические образы у Физули и Насими, многогранный мифологический образ у Физулинских газелей.

Giriş. Füzuli bənzərsiz aşiqdir. Eşqin Füzuli ölçüsü tək cə ədəbiyyat üçün deyil, ümumən insani yaşamımız üçün də ölçüdür. Ancaq bu gün ədəbiyyatda belə anlaşılması çətin olan Füzuli eşqi sosial (ictimai) həyatda (yaşamda) da şübhəsiz, çətin anlaşılır. Füzuli eşqi insanın inamının, idrakının, mənəviyyatının, iradəsinin yüksək ölçüdə var olmasını tələb edir. Eşq yolunda aşiq hər cür cəfalara dözü, içdən dəyişir, dəyişməzliyə - əsil aşıqlıya yetir, var olur. Füzuli eşqində hərcayilik yoxdur, adilik yoxdur, adiləşdirmə yoxdur. Bu, aşıqlıyin Füzuli ölçüsüdür. İnsanın başqasına – sevdiyinə bu ölçüdə yanaşması bənzərsizlikdir. Bu ölçüdə sevgi tapmaq çətinidir. Füzuli çağında ədəbiyyatın gerçək imkanlarını aşır, insanın insanlıq imkanlarına yetir, duyğularını ilahilik ölçüsündə ifadə edə bilir. Hissiyat iradə ilə birləşir, mənəviyyat aşıqın inamının yenilməzliyindən soraq verir. Burada Füzulinin aşiq obrazını gerçək aləmlə - yaşamla bağlamaq demək olar, ağla sığmır. Bu, ilk növbədə idealda mümkündür, ancaq gerçəkləşməsi çətinidir. Çətin yolun doğruluğu isə danılmazdır. Yalnız bu cür ideala uyğun, idealı təsdiq edən eşq örnəkləri bəşərin mənəvi inkişafında ayrıca rol oynayıb, bundan sonra da belə olacaq. Bu cür obrazın yeri – ünvanı yüksək idraklı aşıqın ürəyidir. Ürək burada sadəcə, qanqovucu “motor” deyil, o, yüksək hissiyyatlı, əslində beynin özü

demək olan orqandır. Yəni ürəyin duyması deyilən bir şey yoxdur, əslində, duyan, anlayan, qərar verən ağıldır, bu da beyinlə mümkün olur...

Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqudluq olayının (dastan örnəyində), Nizamiliyin, Füzuliliyin, Nəsimiliyin və b. kimi örnəklərin əbədilik imkanı yaradıcılığın ulusal ölçünü təsdiq etməsi ilə şərtlənir. Ulusal olan mahiyyətə bəşəridir, deməli, zamanı aşandır. Minillərdir ədəbiyyat insanın həyata, dünyaya, təbiətə, özünə münasibətini ifadə edir. Burada təbii ki, yalnız “əks etdirir” anlayışını demək, mahiyyətə ədəbiyyatın rolunu kiçiltmək olardı. Ona görə ki, ədəbiyyat təkcə əks etdirmir. Əslində əks etdirmək onun ilkin görəvidir. Əsil ədəbiyyat zamanüstü hadisə olub, həmişə gerçəkliyi ötür, bu səbəbdən də ifadə edir. Ədəbi əsərin yaşarlılığı həm də yaradıcının ruhunun nə dərəcədə güclü olması ilə bağlıdır. Zəif özünüifadənin məhsulu zamanı ötə bilmədiyindən gerçəkliyə bağlı qalır, sabaha yol ala bilmir. Ədəbi əsərin sabahlı olması yaradıcının şəxsi məziyyətləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Yəni əsərin əbədi olması həm də yaradıcının ləyaqətli ömür yaradıcılığı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyatın əks etdirmədən ötə olan ifadəçiliyi – dünyanın ağılda, yaradıcı düşüncədə mahiyyətə yenidən yaradılmasıdır. Dünyanın, həyatın, insanın mənası, mahiyyəti gerçəkliküstü olaydır. Ədəbiyyat bu anlamı özünəməxsus şəkildə – bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə çatdırır. Şübhəsiz, yaradıcının mövzuya baxışı gərəkli rol oynayır. Nəsimiliyə, Füzuliliyə qayıdış şübhəsiz, onları hərfi hərfinə təkrar etmək kimi anlaşılmamalıdır. Yaradıcılıq bənzərsizlik olayıdır, başqasını təkrarlamaqdır. Poeziyada yeni deyim tərz, ifadə imkanlarının çoxçalarlığı, əruzla hecanın birliyi (əruzdakı əzəmətlə hecadakı zərifliyi birləşdirmək), nəsrə də mənə ölçüsündə yığcamlıq, mövzu ilə biçimin bənzərsiz uyumunu, ifadəsini tapmaq...

Füzulinin aşiq qəhrəmanı Füzulinin yaratdığıdır, ruhunun yetkin ifadəsidir. Bədiyyatı dinin məntiqini ötür, dini düşüncədə ilişib qalmır. Füzuli eşqi insana səcdə üzərində qurulub. Füzuli eşqi gerçəkdən din ölçüsünə qaldırır, obrazlı desək, dinləşdirir. Onun qəzəllərində insana – sevdəyinə səcdəli eşq o dərəcədə ülvi, ucadır ki, ilahiliyin obrazını insanın şəxsində görürük. Orta yüzillərdə dinin qılıncının hər tərəfinin kəsdiyi bir zamanda Füzulinin şair eşqinin dindən gələn obrazlara da sevgi ünvanı kimi görünməsi gerçəkliyi var. Ancaq Füzuli eşqinin bunca bənzərsizliyi onun insanın ilahi imkanlarını fitrətən duyması, dərk, yüksək bədiyyatla ifadə etməsidir. Füzuli duyur, görür ki, aşiqlik insanın insanı duyması, bilməsidir. Həqiqətin ünvanı – insanın içidir. Aşiq özünü yaratdığı dərəcədə sevdəyini yaradır. Özünü yarada bilməyən sevgi ünvanını tapa bilmir. Sevdənin sevilməməsi gerçək həyatda faciədir. Füzulinin eşqi – ilahi ölçüdəki sevgisi qarşılığını aşiq Füzulinin əhli-kamal olmasında, yəni yetkinləşməsində tapır.

Füzulinin aşiq obrazı mütləq insani keyfiyyətlərə yetmiş insandır. Füzulinin eşqi dedikdə onun İnsana – Mütləqə olan bənzərsiz sevgisi nəzərdə tutulur. Sevgilinin vəslinə yetmək özünün mənəvi-insani imkanlarını anlamaq deməkdir.

Füzulinin aşiq obrazının vəslə yetməsi – ruhsal olaydır. Onun vüsali mahiyyətə fiziki qovuşmağa hesablanmır. Bu ölçüdə eşqi anlamaq çətin olur. Ancaq Füzulinin zamanından üzü bəri indi də anlayanlara eşqin ucalığını, bənzərsizliyini göstərir, sabah da belə olacaq. Mahiyyətə eşq əlçatan görüldüyü, sanıldığı dərəcədə əlçatmazdır. Yalnız insanlıq imkanına yetən – həqiqəti anlayan aşiqliyə yüksəlir. Aşiqliyə yetmək – insanlığa yetməkdir. Eşqə yüksələnin halı çağındakılardan tam fərqli, bənzərsiz olur, deməli, özünü-eşqini ifadəsi də bənzərsizdir. Füzulinin özünüifadəsi ona görə bənzərsizdir ki, çağının düşüncəsində ilişib qalmır, həqiqətə yüksəlir.

Nəsimi və Füzuli: Hürufilik və Sufilik: Həqiqətə yüksəlmək Füzulidə sufianə, Nəsimidə hürufiyanədir. Füzulinin eşqi gerçəkliyi ötdüyü dərəcədə İnsana yetir. İnsana yetmək elə İnsanlığa yetməkdir. Eşqin ünvanını tapan Füzuli müdrikdir, müdrikiyində ardıcıldır, bənzərsizdir. Nəsiminin aşiq sevgisi ilə Füzulinin aşiq sevgisinin tutuşdurulması bizə hürufiliklə sufiliyin fərqi tam aydınlaşdırmağa imkan verir. Nəsimi sevgisində hürufiliyə xas açıqlıq, qətilik göstərir. Bu, Fəzlullah Nəiminin fəlsəfəsindən gələn, mahiyyətə “Din içində Din” olan hürufiliyin İnsanı ilahiləşdirmək – Allahlaşdırmaq məntiqinə - gerçəkliyinə əsaslanır. Nəsiminin sevdiyi – öydüyü, ilahiləşdirdiyi aşiq, kamil İnsan obrazı Fəzlullah Nəimi idi. Nəsimi Nəimini hər şeydən uca tutur, vəsf edir, örnək göstərir. Bu sevginin bənzərsizliyi, ona yetmək üçün zamanı aşan açıq döyüşkənlik ortadadır. Nəsiminin də yaradıcılığında dindən gələn, gerçək tarixi-dini obrazlaşdırmalar var. İndi Nəsiminin yuxarıda söz açdığımız ilahiləşdirmə məntiqi ilə bunun arasında uyumluq tapmaq olurmu? Burada yalnız bir məqama aydınlıq gətirmək olur: dinin hökmünün qarşısızalmaz olduğu zamanda yaşayan Nəsimi fikirlərini daha çox rəmzləşdirirdi. Nəimi də buna məcbur olmuşdu. Ancaq bütün hallarda Fəzlullahı Həq (Həqiqət ünvanı – Allah) deyə öyməsi, şeirlərində açıq obrazlaşdırması faktdır.

Surətin nəqşində könlüm, ey sənəm, heyran olur,

Bir nəzər görsəm, camalın dərdimə dərman olur (2, 225).

Nəsiminin açıq, hürufiyanə biçimdə Həqqi (Fəzlullahın şəxsində İnsan obrazını) öyməsini Füzuli Eşq adlı dünyasında insan obrazını - sufianə, daha çox gizli, özünəməxsus edir. Burada Füzuliyə ehtiyatlılıq xasdır. O, fikirlərini niyə daha çox ehtiyatla, hərdən də açıq ifadə edir? Füzulidə Nəsimidən fərqli olaraq gerçək həyatındakı ikiliklər (təzadlılıq) özünü göstərir, yaradıcılığına yansıyır. Görünür, Füzuli Nəsimi aqibətini yaşamaq istəmir. Ancaq Füzulinin sufiliyi onun İnsan ucalığını öyməsini, din ölçüsündə təqdim edəndə belə gizlədə bilmir. Füzulinin fikir ustalığı, sözü bənzərsiz demək ustalığı özünü aydınca göstərir. O da Nəsimi kimi bütün hallarda dinin sınırlarını – “həddini bilmə” ölçüyünü anlayır. Anladığı dərəcədə aşır, insana – İnsanlığa yetir...

Füzulinin Eşqi ən yüksək mənəvi olay olaraq ifadə etməsi birbaşa, mahiyyətə İnsana – Sevgiliyə aiddir. Dinin ölçüsündə belə bir sevgiyə icazə (imkan) yoxdur. İslamda Allah dərkolunmazdır. Ancaq öncə Nəsiminin, sonra da tarix

baxımından Füzulinin eşqdə kamilləşdikləri, hər birinin halını yüksək, bənzərsiz mahiyyətdə ifadə etdikləri ortadadır. Bu mənəvi olaylar İnsanın İlahiləşdirilməsinin (Nəsiminin, Füzulinin din qaydalarından, ölçüsündən ötə kamilləşdiklərinin) sübutudur. İnsanı – sevdini hər şey saymaq Allahlıq iddiasıdır. Sevdini Allah sayan özünü içdən Allah saymasa, sevə bilməz. Nəsiminin məntiqi bunu deyir. Füzulidə bu məntiq zahirən başqa cür görünsə də, bilinsə də, ancaq sufyanəliyi az qala hürüfilik geyimindədir. Sevgi İnsanı gerçəkdən, Füzuli demişkən, əhli-kamal eləyir. İnsan dində Allahı dərk edə bilmir. Dərk edə bilmədiyini mahiyyətcə sevmək olmur, burada daha çox qorxmaqdan (fobiyadan) danışmaq olar. Nəsimi Nəsiminin şəxsində İnsanı ruhunun gözüylə görmüş və sevmişdi. Bu ilahi sevgi onu həm də qorxusuzluğa çatdırmışdı. Poeziyamızda Nəsimiyə kimi sevdini Allahlaşdırmaq – qorxunu aşmaq, aləmə car çəkmək amili bu dərəcədə açıq, yetkin obrazlı, heyrətli, vəcdli ifadə olunmamışdı.

Qəmərçöhrəm, pəriruyim, zərifim, şuxumü şəngim,
Hicazım, Kə'bəvü Turim, behiştim, hurü rizvanım (2,125).

Füzuli də mahiyyətcə Nəsimi kimi qorxusuzluğa çatmışdı. O da Nəsimi kimi sevdini axıracan sevir. Dini obrazlara sevgisi isə ona fikirlərini mahiyyətcə “gizlətmək” üçün gərək olur. Asif Ata yazır: “Füzulidə aşıqlıqdan yüksək idrakilik yoxdur. Dərd idrak dərvidir Füzulidə, müdriklik məktəbidir, kamillik yoludur, insanı zaman üzərində yüksəldən. Eşq insanı gerçəklik üzərində yüksəldir, bu, idraki yüksəlişdir, idrakın yüksəlməsidir – həqiqətçilik dərdiylə, əzabıyla, səbriylə, dözümlə bir yerdə. Eşq insanın idrak göyüdür; idrak eşqdə göyləşir, əsilləşir, saflaşır. Eşqsizlik Füzulidə idraksızlıqdır; Aşiqi eşqdən qorumaq naşılıqdır. Eşq divanəliyində sonsuz idrakilik var, eşqsiz beyində idraksızlıq yuva qurub” (1).

Füzuli qəzəllərində mifoloji obrazlar. Allah (Tanrı, Rəb). Füzuli qəzəllərində Allah obrazının əvəzləyicisi kimi “Rəb” anlayışına daha çox rast gəlinir. Rəb İslamda Allahın adlarından biridir. Füzulidə bu obrazın daha çox işlənməsinin səbəbi şübhəsiz, dindən gəlir, habelə Füzulinin poetik ruhuna uyğun görünür, daha yığcamdır və s.

Mənim tək hiç kim zarü pərişan olmasın, ya Rəb!
Əsiri-dərdi-eşqü daği-hicran olmasın, ya Rəb! (3, 60).

Füzuli eşqinin cəmiyyətdəkilərə qətiyyəən bənzəmədiyi aydındır: o, halından məmnundur, eşq dərdinin daha da artırılmasını diləyir. Rəb obrazı onun əzab artırandır. Başqaları Allahdan dərdlərinin az olmasını diləyirlər, dərdin onun iradəsiylə hətta yox olacağına, dində deyilən kimi əməlisaleh yaşasalar, cənnətə belə düşəcəklərinə inanırlar. Füzuli isə cənnətini burda tapır, əzabının artması onun üçün cənnət feyzinin artması deməkdir. Şair üçün dinin Rəb, ya başqa əsas obrazları əzablı-fərəhli dünyasının daha da gözəlləşdirilməsi üçündür.

Füzuli buldu gənci-afiyət meyxanə küncündə,
Mübarək mülkdür, ol mülk viran olmasın, ya Rəb!

Füzuli həqiqətini meyhanada tapır, dinin dediyi cənnətdə yox. Qəzəldə yuxarıda danışdığımız ikilik (Dəmadəm cövrəldir çəkdiyim birəhm bütərdən, Bu kafərlər əsiri bir müsəlman olmasın, ya Rəb!) var, ancaq əsas istək aydındır: Eşq adlı dünyanın sultanı olan Füzuli özünü burada məmnun sayır.

Ol büt əbrusin qoyub mehrabə döndərmən üzüm,
Qoy məni, zahid, mana çox vermə Tanriçün əzab (3, 66).

Bütün qaşı mehrabdan üstündür. Budur Füzulinin mehrabı: Aşiqi əbrudən döndərmək Tanrıya əzab vermək deməkdir. O deməkdir ki, aşiq Füzulinin Tanrısı – Sənəmdir.

Ey Füzuli, hər əməl qılsan xətdir, qeyri-eşq,
Budurur mən bildigim, “vəllahü ə'ləm bis-səvab”

(Tərc: Doğrusunu Allah daha yaxşı bilər) (3, 67).

Eşqdən başqa hər hansı əməl Füzuli üçün xətdir. Füzuli buna əmindir, ancaq “özünüsgorta üçün” “vəllahü ə'ləm bis-səvab” ifadəsini işlədir. Ustalıqla deyilmiş fikir Füzulinin qənaətini demək olar, pərdələmir, çünki aşıqin fikrindən əl çəkməyəcəyi, bunu sözməsəli işlətdiyi aydındır.

Cövri könlümdür çəkən, gözdür görən rüxsarımı,
Allah, Allah, kam alan kimdir, çəkən kimdir təəb (3, 72).

Aşıqin əzabı əslində bitmir, göz sevdininin üzünü görsə də. Burada Allaha müraciət vəcdə gəlməni, heyrəti, təəccübü bildirir.

Sorman ol mahilə hali-dilimi, Tanrı üçün,
Biləli onu, özüm bilməzəm, Allah bilir (3, 109).

Beytdə Tanrı-Allah eyniyyəti var, şair fikrini həmişəki kimi usta çatdırır: Aysifətli sənəm Tanrıdır. Füzuli bunu bildiyi dərəcədə bilmir, daha çox həqiqət Allaha əyandır. Allahın Füzulinin eşqinə şahidliyi mifoloji obrazın daha fərqli anlaşılmasına- insanlaşdırılmasına, ağılda bu cür dərkəninə imkan yaradır. Füzulinin Allah obrazına ərkli davranışı səmimi qavranılır, qarşılanır, doğma hissiyyat vardır, ehkamçını belə qıcıqlandırmır. Əslində Füzulinin Aşiqi aysifətli sevgilisini dərk etdiyi dərəcədə Tanrılaşdırır... Burada həm də Tanrı-Allah təzadı var. Şair qədim türk təfəkküründən gələn Tanrı obrazını İslamdan gələn Allah obrazı ilə qarşılaşdırır. Bu qarşılaşdırmada obrazların hansınınsa üstünlüyü göz önünə gəlmir, idrak bunu mübahisə predmetinə çevirmir. Füzuli diqqəti aysifətliyə yönəldib; meydana yaratdığı olayın təsiri açıq-aydın görünür...

Kimsə ol bədxuyə izhar edə bilməz halımı,
Ey sürudi-nalə, Tanriçün, sən olğıl çarəsaz (3, 145)

Burada sevgilinin aşkar olaraq Tanrı sayılması var. Füzulinin eşqi bu dərəcədə uca, zamanın, dinin ölçülərini aşandır.

Cəhənnəm. Kafər ki, degil mö'tərif-i nari-cəhənnəm,
İmanə gələr atəşi-hicranını görgəc (3, 84).

Beytdə sevgilinin “atəşi-hicranı” insanı kamilləşdirən, həqiqət suyu içirən meydır. Dində Cəhənnəm qorxusu var, cəhənnəmin bitməyən əzabı var; Füzuli-

nin eşqində isə qorxutmaq yoxdur, həqiqətə - İnsana yetirmək var. Həqiqətin ünvanı – sevənin ayrılıq odunda əbədi yanmasıdır. Bu, artıq sevən üçün Cənnətdir. Füzuli demək olar, hər qəzəlinde öz “**Cənnəti**” haqqındakı təsvirlərindən birini ilahi rəssam kimi bənzərsiz bədii lövhələrlə çəkir. Füzulinin Cənnətində həqiqəti anlamaq və anlatmaq var. Onun eşq dünyasında cənnətə düşmək istəyən asanlıqdan keçməyi, çətinliyi seçməyi bacarmalıdır. Yalnız həqiqət üçün yaşayanlar “əbədi cənnətdə” ola bilərlər. Əbədi cənnətdə olmaq – Eşq adlı dünyanın sakini olmaqdır. Əgər din “iki dünya” yaradır, onu gerçək fiziki – gördüyümüz və qeyri-real (olacaq) – o dünyaya ayırırsa, Füzuli üçün o dünya mahiyyətə elə buradadır. Bir dünya var - Eşqdən ayrı düşən, əhli-kamal olmayan, ola bilməyən artıq cəhənnəmdədir: anlasa da, anlamasa da.

Füzuli binəva ta rövzeyi-kuyində sakindir,
Təmənnyai-behiştü meyli-gülzari-İrəm qılmaz (3, 152)

Burada Füzulinin qənaəti daha da aydınlaşır. Aşiq sevirse, təmənnə ummur, sevməklə fədakarlıq edir, bu, yaşam tərzidir.

Cənnətə zahid bilir can vermədən yetməz, vəli,
Canə qımaz, öz təmənnəsindədir miskin bəxil (3, 208).

Füzuli Cənnətini tapdığından Həqiqətin yoluna bələddir, gəlib-gedənlərin məramını aydınca görə, ürəklərini oxuya bilir, ona görə ki, hal yiyəsidir. Təmənna aşiq olmur, yarım aşiq olur. Füzulinin qəhrəmanı təmənnəsizliyə yetdiyindəndir ki, zahidin halsızlığını aydınca görür.

Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim (3, 216).

Məşhur beytdə təkrarlanan “Vətənimdir” nidası elə Füzulinin Cənnətidir ki, dinin o dünyada nə zamansa bəxş edəcəyi səadəti Füzuli bir olan sandığı (inandığı) dünyada sevdiyində tapır.

Səcdədir hər qanda bir büt görsəm, ayinim mənim,
Xah mömin, xah kafər tut, budur dinim mənim (3, 236).

Burada istək, məram lap aydınlaşır. “Heyrət, ey büt” elə bu deməkdir. Yəni Büt – aşiq Füzulinin sevdiyidir, ruhunu – İnsanlıq imkanlarını aşkarlamaqla yaratdığıdır; Füzuli xülyadan ayrıldığı üçün xəyallı bədiyyata (Əslində xəyalsız bədiyyat olmur, bu, bədii yaradıcılığın ilkin və ibtidai görəvidir...) vara bilir, çünki bu məqam idraklı olduğu dərəcədə mənəviyyətlidir. Buradakı Səcdə ayini elə Cənnətin-Vətənin məharətli ifadəsinin daha bir çalarındır. Göründüyü kimi, Füzulidə Məna içində Mənaçılıq var, vardıqca yeni-yeni çalarlar aşkarlanır.

Füzuli qəzəllərində Əjdaha (Nihan eşqimi məlum etsə ələm, dudi-ahim-dən, Əcəb yox kim, gümani-gənc edər xəlq, **əjdaha** görgəc”(3, 237), yaxud (Ey Füzuli, mən məlamət gövhərinin gənciyəm, **Əjdəhadır** kim, yatır çevrəmdə zənciri-cünun), **Hüma** (cənnət quşu) (Ey Füzuli, fəqr toprağında dövlət istə kim, Sayə ol toprağə salmışdır hümayi-himmətim) kimi mifoloji obrazlar aşıqın hallarının yüksək bədiyyatlı ifadəsidir; gerçəklikdə aşıqı anlayan yoxdur, eşq yolunda dəli

sayımaq var, aləmin aşıqı əjdaha belə sayması var, duyan yoxdur, ancaq o, nəyə bənzədilsə bənzədilsin, yenə öz məqamındadır.

Nuh tufanı da Füzuli qəzəlində obrazlaşır:

Gözüm mərdümləri çoxdan qılırlar də'viyi-eşqin,
Nə hacət yaşların sormağ, anarlar Nuh tufanın (3, 245).

Bu, aşıqın zarımağı deyil, heç şikayətlənməyi də deyil, təbii halıdır. Mifoloji duyum, ifadə gerçək təsəvvürləri aşır, xəyala yetir, yalnız Füzuli bədiyyatının gücü onu belə qüdrətli təsvir etməyə qadirdir: burada aşıqın yaşantılarının ölçüsü dünyaya belə sığmır, ancaq həqiqətə yetən idraka sığır...

Qiyamət (Məhşər).

Qiyamətdə hesabi olmayanlardandır ol qafil
Ki, fərq eylər fəraqın şamini sübhi-qişamətdən (3, 245).

Füzuli kimi ayrılıq – eşq odunda yanan aşıq ilahi durumunu belə ustacasına yetirə bilər. Füzulinin qiyaməti sevdiyinə qovuşa bilməməsidir; Aşıq fəraqın şamını sübhi qiyamətdən ayıra bilir, çünki sevir. Sevdiyi onun Məkkəsidir. İnsanın İnsana sevgisinin bitdiyi yerdə cəhənnəm yaranır. Eşqsiz İnsan bir heçdir. Sevməyən İnsan özünü tanımaz. Sevmək İnsanı içdən təmizləyir, kamilləşdirir.

Məhşəri əşkim verər seylabə, gər ruzi-cəza
Olmasa məqbul dərğahə sirişkim gövhəri (3, 285).

Aşıq üçün eşqinə cavab almamaq məhşərdir, bundan da dəhşətli məqam yoxdur. Füzulinin Eşq dünyasında işlənən Qiyamət obrazlaşır, dindəki qiyamət anlayışından fərqlənir; burada Aşıq əzabları yaşadan Məşuqdur; Füzuli şikayətlənmir, sadəcə, durumunu çatdırır.

Fələk (Zaman) Füzulinin qəzəllərində mifoloji obrazlaşır, çoxçalarlığa örnək olur.

Cəfa oxun mənə yağdırman ancaq, ey əflak,
Demin ki, yeddi kəmandarə bir nişanə yetər.

Füzuli hər misrasında qüdrətlidir. Fələyin əli hər yana yetir, cəfa oxunun nişangahındadır aşıq.

Bəla zimmində rahat olduğun izhar edər xəlqə
Fələk, bihudə xari-xüşkdən gülbərgi-tər verməz (3, 151).

Bəlanın içində özünü rahat saymaq Füzulinin aşıqinə xasdır. Füzuli Fələk – Zamanı üstündür ki, durumunu anlayır, faciəsizliyə yetir. Eşqlənmək onu özünüdərəkə çatdırır, Fələyin zərbələrindən qoruyur...

Səninlə dəviyi-hüsn etdigiçün mülki-hüsn içrə,
Fələk təzir edib Leylini rüsvayi-cəhan etmiş (3,164).

Fələyin ipinin üstünə odun yığmaq olmaz, etibarsızdır. Füzuli Fələyə bel bağlamır, onun məqamı gerçəklikdən ötdür, eşqində Fələyin məntiqini aşır, həqiqət məqamını qoruyur.

Qan edib bağrım, işim ah etmə hər dəm, ey fələk,
Hörmətim tut bir-iki gün kim, sənin mehmaninəm (3, 235).

Füzuli anlayır, Fələyi mənalandıran Aşiq İnsandır. İnsan zəif olanda Fələk – Zaman onu yenik saxlamağa çalışır. Əslində İnsan bunu öz halsızlığıyla yaradır. Füzulinin Eşqi Fələküstü olay olduğuna görə mənə ilə zəngindir, ifadəsi çoxçalarlıdır.

Fələkdir mehri zayıl, yar qafil, ömr müstəcil,
Nədir tədbir, bilmən, canə yetdim bivəfalərdən (3, 238).

Füzulinin eşqi fiziki buluşma soraqçısı deyil, ilahi qovuşma üçündür. Bu qəzəlin onun gənclik dönəmində yazıldığını da təxmin etmək olar, şübhəsiz, ömrün müəyyən məqamında artıq həqiqətini tapır, kədərdən fərəhlənmək qüdrətinə yetir.

Əhli-zəmanə qanına çox təşnədir zəmin,
Qanın kimin tökərsə fələk, ol zəman içər.

Yaxud ünlü qəzəli:

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Başqa qəzəldə:

Fələkdə bərqi-ahimdən sərəsər yandı kövkəblər,
Qalan odlara yanmış kövkəbi-bəxti-zəbunumdur.

Fələk obrazının bu dərəcədə çoxçalarlığı Füzuliyə fikrini geniş, hərtərəfli yetirməyə imkan verir. Füzulinin bədiyyatı qüdrətli halının ifadəsi kimi bilinir. Füzuli Fələyə meydan oxuyur, onun qarışıqlığı, adiliyi, bir sözlə, ötəriliyi, keçiciliyi, sonluluğu, qeyri-kamilliyi üzərində yüksəlir, kamala çatır, yetkin halını göstərir.

Xızr. Hər kimin aləmdə miqdarıncadır təb'ində meyl,
Mən ləbi-cananımı, Xızr abi-heyvanın sevər (3, 108).

Füzuli Eşq adlı dünyasını yaradıb, özünü Cənnətdə sayır, dərдинin yiyəsidir, kədərindən fərəhlənə bilir, hətta Xızrdan fərqi də bilir. Eşq onu hamıdan, hər şeydən fərqləndirir, ölçüyəgəlməz edir.

Pəri, Pərivəş.

Bir pəri silsileyi-eşqinə düşdüm nagəh,
Şimdi bildim səbəbi-xilqəti-Adəm nə imiş.
Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-vərə,
Var onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş (3, 159).

Pəri və Cəhənnəm obrazları qəzəldə əsas yer tutur. Pərisiz olan hər yer cəhənnəmdir. Eşqin həqiqətinə yetən aşiq üçün Pəri – Cənnətin özüdür. Füzulidə Eşq həqiqəti yalansızdır, boyasızdır, doğmadır, İnsan ruhsallığına uyğundur, səmi midir...

Gah ayağ bağlı, gah boynu, nədəndir bilməzəm,
Bir pəri eşqindən olmuşdur məgər divanə şəm (3, 173).

Heç bir təsvirə uyğun gəlmir, bütün təsvirlər Pərinin təsvirindən əskikdir. Cənnətin Pərisi Füzulinin Eşq dünyasının Pərisinin yanında sönükdür, nisyədir.

Bu sevda ilə Füzuli nəqdiliyə yetir. Fələyin idrakı bu ilahi-insani məntiqi anlamır, Füzuli ariflərin onu anlayacağına əmindir.

Pərivəş elə Pəridir, yəni Pəri kimi, Pəriyə oxşar:

Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır,
Hökm onun hökmüdür, fərman onun fərmanıdır (3, 128).

Ruh. Ruh obrazlaşır Füzulidə, ilahi məzmun kəsb edir. Aşıqın cananına yetmək üçün canından belə keçmək istəməsi ustalıqla ifadə edilir.

Səni canan sanıram, çıx bədənimdən, ey can!
Mənü cananım arasında çox olma hail.

Cananın Füzulini odlandırması onu Həqiqətə yetirməsidir. Can-Ruh anlamı var, hələ də tam anlaşılmayan, ağıllarda aydınlığa çıxmayan. Füzuli fitrətən anlayır ki, Ruh-İnsanlıqdan soraq verir, xülyəvi bir şey deyil, gerçəklikdən qıraqdakı qüvvənin əlində deyil, İnsanın mahiyyəti ilə bağlıdır, idrakla dərk olunandır; Füzulinin Eşq dünyasında Aşıq hökmü var – taleyini bəlirləyən.

Ey Füzuli, yanırım kim, nə üçün ol üzü gül
Mənə yanar od olur, özgəyə şəmi-məhfil (3, 204).

Füzulidə Od mifoloji obraz kimi. Türk mifoloji düşüncəsində Od obrazlaşır, yazılı ədəbiyyatda ayrı-ayrı janrlar üçün yaşarı, bənzərtsiz ideya qaynağı olur. Od Füzulidə mifoloji obraz kimi nəinki nəzərdən keçirilə bilər, fikrimizcə, elə bu cür anlaşılarsa, daha məntiqə uyğun olar. Odun obrazlaşması – mifoloji mahiyyətli olması ilə bağlıdır: ağılda, düşüncədə gerçəklik ölçüsü aşılır, ayrı-ayrı hadisələrin mayasında Odun – Odlanmanın təsiri aydınca duyulur. Füzulinin Aşıq obrazı gerçəkliyin bütün məqamlarında sınıdır, əzablara tuş gəldikcə yenə də istəyir ki, dərdi artsın. Dərddə özünün həqiqətinə yetən Aşıq içdən təmizləyir. Odun burada Azərbaycan-Türk Ruhundan gələn içi təmizləyici xüsusiyyəti Füzuli ölçüsündə mənalandırılır. Bu ölçünün kökü Zərdüşt, Babək, Dədə Qorqud, Nəimi-Nəsimi ruhundan gəlir. Od obrazının doğmalığı Füzuli qəzəliyyatında üzvi biçimdə ifadəsini tapır. Od obrazı Aşıqı niyə bu qədər cəzb edə bilər? Əksinə, niyə dindəki Cəhənnəm odu insanları, burada konkret Aşıqı cəlb etmir? Niyə Aşıq gerçəklikdəki yaşamda da az-çox anlaşılan, “duyulan” Cəhənnəmin od əzabından qorxmur, üşənmir? Mifoloji obrazlaşan Od qorxudan, cəzalandıran vasitə deyil, əslində ruh-sallıq (həqiqət) imkanındır. Füzuli Od obrazının verdiyi imkandan bəhrələnmə bilər, Eşq dünyasını yaradır, bu imkana yetdiyindən içi işıqlanır, iradəsini gerçəkliyə qarşı qoya bilər, pis sarsıntını (həyəcanı) ötür, ruhunun aydınladıcı – kutsal (müqəddəs) həyəcanına yetir... Od obrazı Füzuli qəzəllərində hətta başqa mifoloji obrazlardan da ötdür, öndədir. Ona görə ki, Füzulini içdən yeniləyən, Eşqində ardıcılışıdıran yenilməz ruhsal gücüdür. Bu gücün qaynağı ulusallıqdan (millilikdən) gəlir. Bu imkanı aşkarlayan Füzuli ona yetdiyi dərəcədə güclüdür.

Şəmi-şəmi-firqətəm, sübhü-vüsali neylərəm?

Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə hali neylərəm? (3, 228).

Yanmağı aqibət seçən Füzuli usanmır, bezmir, ardıcılığında qalır.

Ey Füzuli, qıl kəməli-fəzl kəsbin, yoxsa mən
Kamili-eşqəm, dəxi özgə kəməli neylərəm? (3, 228).

Həqiqətini Eşq dünyasında tapan Aşiq Füzuli dinin ölçüsünə sığmır, onu dünyasızlıq sayır.

Müəzzin naləsin alma qulağə, düşmə təşvişə,
Cəhənnəm qapısın açdırma, vaizdən xəbər sorma!
Cəməət izdihami məscidə salmış küdürətlər,
Küdurət üzrə, lütf et, bir küdurət sən həm arturma! (3, 284).
Səcdədir hər qanda bir büt görsəm, ayinim mənim,
Xah mömin, xah kafər tut, budur dinim mənim (3, 236).
Görməyincə hüsnünü imanə gəlməz aşiqin,
Yüz peyğəmbər cəm olub, göstərsələr min möcüzat.

Nəticə. Füzulidə mifoloji obrazların çoxçalarlığı onun gerçəkliküstü düşüncəsinin ifadəsi olub, yaradıcı potensialının genişliyindən, duyum, duyğu zənginliyinin əlvanlığından irəli gəlir. Şair dünya, həyat, insan birliyini mahiyyət ölçüsündə anlayır, özünəməxsus halıyla mahiyyətə yetir, aydınladır. Eşqin Füzuli ölçüsü bu məqamda yaranır, əbədiliyə əsaslanan ifadəsini tapır, ömürləşir. Mifoloji obrazların çoxçalarlığı Füzulinin bədiyyat imkanlarının genişliyini də aydın biçimdə çatdırır: habelə zamanında, yaşam ortamında daha çox işlənən, dindən gələn obrazların müəyyən qəzəllərə uyğun gələnələrini ustad olaraq ifadə edir. Füzulinin seçimi yetkinliyi ilə diqqəti çəkir: burada söz mənaya yetir, uzunçuluğa yer qalmır, obrazlaşmış qəbul edilir. Füzuli ardıcıl olaraq yüksək insani ölçüyə - İnsanlıq həqiqətinə yetməsinə, aşiqliyini çatdırır, məsləhətçi deyil, eşqini izharçıdır. Burada Füzuli qəzəl janrının təbiətindən gələn yığcamlıq ölçüsünü, tələbini sanki yenidən yaradır, şəxsində örnək göstərir: şair-aşiqin canlı yaşantıları söz-əməl birliyinin ifadəsi olur, Eşqin din ölçüsündə Azərbaycan-türk dəyərlərindən biri olaraq bəşərin özündən sonrakı ruhsal yaşamağa yön verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Asif Ata. Füzuliliyimiz – Aşiqliyimiz. “Ədəbiyyat” qəzeti, 04 may 2024-cü il.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.

